

А.М. Чарнавокая (Минск, карэспандэнт
газеты «Літаратура і мастацтва»)

ПРАБЛЕМА АНДРАЦЭНТРЫЗМУ Ў БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВЕ

Пад асіметрыяй разумеюць адсутнасць элементаў сіметрыі ў прыродных альбо тэарэтычных аб'ектах. У гэтым артыкуле хацелася б звярнуць увагу на такі від сацыяльнай асіметрыі, як гендарная асіметрыя — «непрапарцыянная прадстаўленасць сацыяльных і культурных ролей абодвух полаў (а таксама ўяўленняў пра іх) у розных сферах жыцця» [8]. Даследчыкі часта звяртаюцца да тэрміна «гендарная асіметрыя», каб пазбегнуць выкарыстання такіх эмацыйна-афарбаваных характарыстык няроўнасці, як «прыгнёт», «дыскрымінацыя», «прыніжэнне».

Гендарная асіметрыя абумоўлівае такую з'яву, як андрацэнтрызм. Андрацэнтрызм — гэта «глыбінная культурная традыцыя, якая зводзіць агульначалавечыя суб'ектыўнасці да адзінай мужчынскай нормы. Мужчынская норма рэпрэзентуецца як універсальная аб'ектыўнасць, у той час як іншыя суб'ектыўнасці, і перш за ўсё жаночая, рэпрэзентуюцца як уласна суб'ектыўнасці, як адхіленне ад нормы, як маргіналія. Такім чынам, андрацэнтрызм — гэта не проста погляд на свет з мужчынскага пункту гледжання, а выдача мужчынскіх нарматыўных уяўленняў і жыццёвых мадэлей за адзіныя ўніверсальныя сацыяльныя нормы і жыццёвыя мадэлі.

Тэрмін андрацэнтрызм актыўна выкарыстоўваецца тэарэтыкамі гендарнага падыхода і феміністкамі для крытыкі сацыяльнага свету культуры, дзе характарыстыкі мужчынскага і жаночага знаходзяцца на розных планах і маюць розную вагу, дыхатамічна разведзены і іерархічна структураваны» [8].

Адно са сведчанняў андрацэнтрызму — адсутнасць жаночых імёнаў у шэрагу значных філосафаў і мастакоў (да XX стагоддзя). Гэты факт шырока абмяркоўваўся ў Еўропе ў 1980-я гады, але водгулле дыскусій па гендарных праблемах амаль не даходзіла да савецкай Беларусі. Так, ганаровымі званнямі «Народны пісьменнік Беларусі», «Народны паэт Беларусі» не была ўзнагароджана ніводная жанчына (званні надаваліся ў 1925, 1926, 1956–1995 гг.). Гэта відавочна сведчыць пра тое, што асаблівасці жаночай творчасці, азначанай адметным светаўспрыманнем і самавыяўленнем, прынцыпова не ўважаліся заканадаўцамі-мужчынамі за мастацкае адкрыццё.

Андрацэнтрызм выразна выяўляецца і ў літаратуразнаўчых даследаваннях — як апошніх дзесяцігоддзяў, так і савецкага часу. Жаночы вопыт, жаночыя праблемы, гендарныя ідэалы і стэрэатыпы, адлюстраваныя ў творах Ядвігіна Ш., Якуба Коласа, Максіма Гарэцкага, Змітрака Бядулі, пачалі выклікаць цікавасць толькі ў некаторых сучасных даследчыкаў, знаёмых з гендарнай метадалогіяй.

Варта адразу адзначыць, што распрацоўка жаночага вобраза не разглядалася самімі пісьменнікамі-нашаніўцамі як асобная мастацкая задача. Усвядомленай пісьменніцкім супольніцтвам з'яўлялася неабходнасць «падняць беларуса да ідэальнага чалавека», «цудоўнымі ў мастацтве абразамі паказваць беларуса са ўсіх бакоў і прамываць яму вочы» [2, с. 583]. Верагодна, пад «беларусам» пісьменнікі разумелі не толькі «Хомку, што веры не дае» [2, с. 579] ці Янку, «які сядзіць на вузкім шну-рочку зямлі» [5, с. 274], але і жаночае ўвасабленне нацыі, што, аднак, засталася не абазначаным у артыкулах, прысвечаных герою маладой беларускай літаратуры.

З другой паловы 20-х гг. XX ст. у беларускім літаратуразнаўстве пачынае дамінаваць сацыялагічны метада — «асаблівасці характару героя, яго сацыяльная поўнацэннасць вызначаюцца яго адносінамі да рэвалюцыі» [1, с. 29]. Жаночыя вобразы звычайна не былі ўключаны ў сацыяльна-палітычныя канфлікты, і гэта доўгі час абесцэнывала іх у вачах даследчыкаў. Нават у манаграфіі Т. Дасаевай «Пошукі героя» (1993) беларуская проза першай трэці XX ст. аналізуецца з мэтай вылучыць «станоўчага героя», для якога «вызначальным крытэрыем значнасці» з'яўляецца «дачыненне да рэвалюцыйнай справы», «духоўная актыўнасць, звязаная з такімі чалавечымі якасцямі, як асэнсаванне гістарычных падзей, непрыняцце аджыўшага, прага духоўнага абнаўлення» [3, с. 10]. Астатняе часта заставалася неактуальным і незаўважаным. Так, дачыненні з прадстаўнікамі іншых сацыяльных груп уяўляліся больш істотнымі, чым стасункі ў межах сям'і, што не заўсёды адпавядала мастацкай логіцы твора. Праблемы сямейнага жыцця і міжасабовых адносін, якія выяўляліся праз вобразы жаночых персанажаў, звычайна заставаліся на перыферыі ўвагі даследчыкаў.

Калі ж савецкія літаратуразнаўцы звярталіся да разгляду жаночага вобраза, ідэалагічная зададзенасць часта перамагала навуковую аб'ектыўнасць. Так, сялянін павінны быў выяўляцца як ахвяра капіталістычнага ладу — і ў апавяданнях З. Бядулі «Гора ўдавы Сімоніхі» В. Каваленка бачыць гераіню наступным чынам: «... жорсткі лёс у капіталістычным грамадстве пазбавіў Сімоніху самых звычайных радасцей і сэнсу жыцця, загубіў лепшыя чалавечыя якасці яе душы» [4, с. 96].

Іншая прычына невялікай увагі да жаночых вобразаў — другаснае месца ў сістэме персанажаў. Натуральна, што галоўнымі героямі апавесцей і раманаў, напісаных аўтарамі-мужчынамі, найчасцей з'яўляюцца мужчыны. Пры аналізе сюжэта беларускія літаратуразнаўцы пераважна ацэньвалі падзеі з пункту гледжання аўтара і галоўнага героя, і прадказальна, што мужчынскі персанаж рабіўся буйнейшай фігурай навуковай манаграфіі ці літаратуразнаўчага артыкула.

Характэрна, што твор, напісаны ад трэцяй асобы, з вышыні «нябачнага, уседасведчанага назіральніка», пераказваўся з «мужчынскага» пункту гледжання: суб'ектам дзеяння рабіўся мужчынскі персанаж, аб'ектам дзеяння — жаночы. («Пан асудзіў Арцёма на смерць і загадаў яму іграць

на памінках той жанчыны, ад якой ён рашуча адмовіўся. Арцём іграў «вечную памяць», іграў аб сваім цяжкім паднявольным жыцці...» [6, с. 114]). Жаночы вобраз можа знікнуць з-пад увагі даследчыка нават калі з'яўляецца цэнтральным у творы. Так, І. Чыгрын пры звароце да апавядання М. Гарэцкага «Супакой» вылучае «каларытны вобраз віленскага службоўца, ахвяры існуючага грамадскага ладу, на гэты раз з яўнай праекцыяй на нацыянальную палітыку ўладаў у нашым краі» [7, с. 87]. Вобраз галоўнай гераіні пані Сташэўскай, якую адпаведна шлюбнай сімволіцы можна атаясамліваць з Беларуссю, літаратуразнаўца павязаныя падставах абмянае.

Інтэрпрэтацыя прыведзеных цытат будзе дакладна супадаць з апісаннем андрацэнтрызма як культурнай традыцыі: «існы свет культуры і свет прыроды ажыццёўлены (праз наратыў) ад асобы мужчынскага суб'екта, з пункту гледжання мужчынскай перспектывы, дзе жаночае ўспрымаецца як «іншае» і «чужаснае», а часцей за ўсё ўвогуле ігнаруецца» [8].

Гераіні твораў часта разглядаліся беларускімі літаратуразнаўцамі як аб'ект увагі галоўнага героя, а выяўленыя стасункі бачыліся як сродак яго мастацкага раскрыцця: «Вобраз Ядвісі адыгрывае ў рамана надзвычай важную ролю. Адносіны яе да Лабановіча раскрываюць прыгажосць думак і ўнутраных перажыванняў Лабановіча» [6, с. 225]. Самакаштоўнасць жаночых вобразаў і выяўленых пісьменнікам міжасабовых дачыненняў не прадугледжваецца і многімі сучаснымі даследчыкамі. Таму ў манаграфіях не складана натрапіць на сцверджанні кшталту таго, што каханне галоўнага героя «было не больш як лакмусавай паперкай, якая праявіла ўсю вастрыву праблемы» [7, с. 112].

Цікавыя высновы дазваляе зрабіць зварот да адной з апошніх манаграфій, прысвечаных літаратурнай дзейнасці М. Гарэцкага [7]. За некаторымі выключэннямі жаночыя вобразы тут не аналізуюцца і згадваюцца пры сціслым пераказе твораў. Даследчык выяўляе адметны падыход пісьменніка да тэмаў рэвалюцыі, Першай сусветнай вайны, народа і інтэлігенцыі — і ў творах гэтай тэматыкі жаночыя персанажы сапраўды знаходзяцца на другім плане. Наадварот, у многіх апавяданнях «тонкага пісьма» галоўным героем з'яўляецца жанчына — але пры аглядзе такіх твораў, як «Дзёгаць», «Чарнічка», «Зіма», І. Чыгрын абмяжоўваецца вялікімі цытатамі з тэкстаў. Увага да жаночага вобразу магла быць абумоўлена зваротам да тэмы кахання альбо сямейна-бытавой праблематыкі, але даследчык не палічыў патрэбным разгледзець твор ў гэтым кантэксце.

Такім чынам, жаночыя вобразы доўгі час заставаліся на перыферыі ўвагі даследчыкаў па наступных прычынах:

1. Першачарговая ўвага да сацыяльна актыўных герояў (звычайна гэта мужчынскія персанажы);

2. Другараднае месца жаночых вобразаў у сістэме персанажаў многіх мужчынскіх твораў;

3. Вылучэнне тэмаў, якія прадвызначаюць другаснае месца жаночых вобразаў (вайна, рэвалюцыя, мастацкая творчасць);

4. Невялікая цікавасць да выяўлення ў літаратуры прыватнай сферы, сямейна-бытавых адносін.

Зыходныя ўстаноўкі літаратуразнаўцаў заўсёды мелі пэўнае абгрунтаванне, і нельга сцвярджаць, што даследчыкі свядома прысвячалі большую ўвагу мужчынскім вобразам у супрацьвагу жаночым. Верагодна, гэта асаблівасць да апошняга часу проста не заўважалася: жаночы пачатак у межах маскуліннай культуры часта застаецца недаацэненым. Пры гэтым трэба адзначыць, што мужчынскія персанажы беларускай прозы ніколі не аб'ядноўваліся і не разглядаліся ў гендарным аспекце — з увагай да гендарных роляў, спецыфічна мужчынскіх праблем, поглядаў, ладу жыцця і г. д.

Істотна, што ў манаграфіях Марыны Барсток і Таццяны Дасаевай жаночым вобразам прысвечана ў сярэднім некалькі старонак — не больш, чым у даследаваннях літаратуразнаўцаў-мужчын. Назвы работ маглі б абяцалаць большую ўвагу да рэпрэзентацыі жаночага — але «жаночае прачытанне» класікі не адбылося ні ў 1951, ні ў 1993 годзе. Пры гэтым варта адзначыць, што менавіта даследчыкі-жанчыны найбольш звярталіся да творчасці Алаізы Пашкевіч (Цёткі) — згадаем імёны Л. Арабей, В. Коўтун, А. Пятрушкевіч, І. Багдановіч.

У апошнія дзесяцігоддзі жаночыя вобразы ў беларускай прозе сталі прадметам аналізу С. Калядкі, І. Воюш, Т. Фіцнер. Выкарыстанне гендарнай метадалогіі робіць магчымым як новае прачытанне класічных твораў, так і паступовае пераадоленне андрацэнтрызма ў навуковым дыскурсе. Фарміраванне гендарнай кампетэнцыі ў шольнікаў і студэнтаў можа спрыяць развіццю больш асэнсаванага, крытычнага стаўлення да гендарных стэрэатыпаў і тых праяў гендарнай асіметрыі, якія не маюць аб'ектыўных прычын. Нарэшце беларускія літаратуразнаўцы пачынаюць шукаць не толькі чалавека, але і жанчыну!

ЛІТАРАТУРА

1. Барсток, М. М. Вобраз станоўчага героя ў творчасці Якуба Коласа. — Мінск, 1951..
2. Гарэцкі, М. Выбраныя творы. — Мінск, 2009.
3. Дасаева, Т. М. Пошукі героя: з вопыту беларускай прозы 20-х гадоў. — АН Беларусі, Ін-т літ. ім. Я. Купалы. — Мінск, 1993.
4. Каваленка, В. А. Пошукі і здзяйсненні: Творчасць Змітрака Бядулі. — Мінск, 1963.
5. Ластоўскі, В. Выбраныя творы. — Мінск, 1997.
6. Пшыркоў, Ю. С. Беларуская савецкая проза (20-я — пачатак 30-х гадоў). — Мінск, 1980.
7. Чыгрын, І. П. Паміж былым і будучым: Проза М. Гарэцкага. — 2-е выд., вышр. — Мінск, 2003.
8. Тезаурус терминологии гендерных исследований. — М.: Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты. А. А. Денисова. 2003. — Академик [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://gender.academic.ru>. Дата доступу: 05.01.2015.